

священик Іван Сидор

кандидат церковно-історичних наук,

викладач Київської православної богословської академії

Титулування московських ієрархів у перший період їх патріаршества

Досліджено питання титулування московських ієрархів у перший патріарший період (1589—1700 рр.). Також автор провів певну паралель між титулуванням московського царя і православного першоїєрарха, зосередив увагу на несправедливому і зумисному додаванні прикметника «Руська» до офіційної назви Російської Православної Церкви — «Русская Православная Церковь». Саме від політичних процесів, які мали місце в Московському царстві, а пізніше Російській імперії і Російській державі, і відбувалася зміна у церковній традиції титулування її очільників. Очевидно, що сучасний титул Московського Патріарха «Святейший Патріарх Московский и всея Руси» уже довгий час потребує чергової редакції, оскільки російський патріарх історично не може бути патріархом «всея Руси». Справедливо та історично виправдано, щоб титул було змінено на «Святейший Патріарх Московский и всея России», або ж «Святейший Патріарх Московский и всея Московии».

Ключові слова: Російська Православна Церква, цар, імператор, патріарх, титулування, «русский», російський.

Питання про титулування російських патріархів постає одночасно з утворенням патріаршого престолу в Москві у 1589 р. Одразу варто зауважити, що джерела та література, які допомагають висвітлити питання титулування московських ієрархів впродовж XVI — XX стт., переважно російські. Сумнівність повідомлень, які подають деякі російські дослідники і відсутність авторитетного джерела, яке б підтвердило достовірність інформації стало причиною того, що в кількох моментах досліджуваної теми питання недостатньо висвітлене. Однак автор при написанні статті використовував нову методологію наукового пошуку і підійшов до цих аспектів у тому актуальному їх значенні, якого вимагає наш час і майбутнє.

Перший офіційний титул, який дав московському першоїєрарху патріарх Константинопольський Єремія II Транос, довго не протримався (як і усі наступні титули). Частим змінам у традиції титулування

московського патріарха завжди передувала якась важлива державна реформа, яка стосувалася керівного апарату країни, чи зміна її політичної системи, або завоювання нових земель, що тягнуло за собою і зміну титулу як російського імператора так і патріарха. Саме від політичних процесів, які мали місце в Московському царстві, а пізніше Російській імперії і Російській державі, і відбувалася зміна у церковній традиції титулування її очільників.

До цього часу точаться дискусії щодо факту утворення патріаршества в Москві, досі існують полярні позиції церковних і світських істориків. Умовно, усіх дослідників цього питання можна поділити на дві групи: на тих, хто живе у своєму власному світі і нічого окрім високого призначення Росії втілене в ідею «Русского мира», а Церкви у теорію «Москви — Третього Риму», не хочуть бачити і розуміти; і на тих, хто вбачав в утворенні патріаршого престолу чисто політичний аспект і прирівнював цю історичну подію до рівня комерційної операції, роблячи висновок, що титул московського патріарха був куплений за хутра та інші благодіяння, які подавав Московський престол стражденним Православним Церквам Сходу.

Практично всі російські постреволюційні історики якомога рідше намагаються висвітлювати питання про надання московському митрополиту Патріаршого сану через певні політичні чи комерційні причини, пояснюючи це тим, що знижувати духовні процеси до рівня «купівлі-продажу» є, мовляв, вульгарною і не виправданою практикою. Але те, що впродовж XV—XVI стт. через безперестанні напади турків Константинополь на міжнародній арені поступово втратив своє політичне і духовне значення, а Москва якби перебрала на себе ці зобов'язання, є очевидним фактом, який підтверджується практично усіма закордонними і власними джерелами. Наслідком стрімкого зростання Москви стали постійні відвідини Східними архієреями Московської держави. Вони все частіше їздили до православного царя за милостинею. Якщо для Константинопольської Церкви і її патріарха загроза від турецького султана нависла як мінімум катастрофічно, то для Московської Церкви це був хороший шанс підвищити свій авторитет і статус від митрополії до патріархату. Іншими словами, погіршення релігійної і політичної ситуації на Сході покращило і без того процвітаюче політичне і церковне життя в Московії. Історія свідчить, що московські державні і церковні керівні органи цією ситуацією вдало скористалися і вже в січні 1589 р. «вирваний» у Вселенського патріарха титул для московського митрополита міцно утвердився за нововисвяченим патріархом.

«Святейший Патриарх Московский и всея Руси» — такий сьогодні офіційний титул Предстоятеля Російської Православної Церкви. Однак

за понад як 400 років титул російського патріарха і найменування самої Церкви часто змінювалися.

Вперше можливий зміст титулу для майбутнього Московського патріарха прозвучав у зверненні Московського царя Феодора Івановича до Антіохійського патріарха Іоакима, який став першим патріархом, який відвідав Московію (1586 р.): «Изначала, от прародителей наших, киевских, владимирских и московских государей царей и великих князей благочестивых, поставлялись наши богомольцы митрополиты Киевские, Владимирские, Московские и всея России от патриархов Царьградских и Вселенских» [7, с.29]. Вдруге питання титулування Московського патріарха прозвучало 26 січня 1589 р. коли в Успенському храмі Москви, за попередньо складеним богослужбовим чином та уставом, відбувся чин інтронізації новонареченого митрополита Іова у патріарший сан. Константинопольський Патріарх Єремія II, який очолив чин інтронізації новообраного патріарха, перед початком Літургії прочитав наступну молитву над обраним патріархом: «Благодать Пресвятого Духа нашим смирением имеет тя патриархом в богоспасаемом царствующем граде Москве и всего Российского царствия» [7, с.29].

Тут російський церковний історик митрополит Макарій згадує про Московію, як про Росію («всея России»), а Московське царство іменує «Російським царством». Чи то митрополит дійсно так вважав, чи то його «Історію» переписали творці російської історії, але назва «Росія» з'явиться в офіційних документах лише на початку XVIII ст. І не лише один митрополит Макарій так висловлюється. Більшість російських істориків у своїх дослідженнях впевнено іменують перших московських ієрархів «патриархом всея России», або «всея Руси». Однак до початку служіння на московському престолі патріарха Никона (1652 — 1666) найменування країни в патріаршому титулі звучало як «Московія», значно пізніше — «Русія». І лише на початку XVIII ст. офіційна назва держави була перефразована на «Росію».

З цього можна зробити висновок, що російський церковний історик митрополит Макарій (Булгаков) у своїй праці «История Русской Церкви» несправедливо, а можливо помилково описуючи події 1589 р. говорить про якесь «Российское царство». Не виключаємо, що його праця могла бути переписана з виправленням деяких неточностей. Доведено, що «російського» до 1721 р. нічого не було! Московія була офіційно перейменована в «Россию» царським указом Петра I лише у 1721 р. Тим не менше зразок титулування перших московських патріархів, поданий митрополитом Макарієм, виглядає більш правдоподібно на фоні сучасного титулу московського патріарха: замість «Московский и всея Рос-

сии», російський патріарх носить титул «Московский и всея Руси». Недостатньо звертають увагу на те, що етнонім «русский» закріпився тільки в кінці XVIII ст., коли російська імператриця Катерина II (1762—1796) «высочайшим повелением» наказала, щоб московський народ іменували «русским» народом і заборонила вживати назву «москвити», «москвитяне» [2, с.157].

В Уложеній грамоті 1589 р. (грамота про утворення Московського патріаршого престолу) наводиться титул першого патріарха московського Іова (1589 — 1605): «Патриарх царствующаго града Москвы и всея Руси» [10, с.51]. Митрополит Макарій вважає, що коли митрополит Іов став патріархом, то підписувався так: «Смиренный Иов, Божию милостию Патриарх Московский и всея России» [10, с.52]. Згідно його дослідження повний (великий) титул патріархів допетровського періоду містив також додаток: «и всех северных стран Патриарх» [10, с.52].

Цікаві свідчення щодо титулування московського патріарха містяться у переписці царя Феодора Івановича з Вселенським Патріархом Єрмією: «А мы, великий государь... утвердили навеки — поминать в Москве и во всех странах нашего царства на Божественной литургии благочестивых патриархов, во-первых, Константинопольского Вселенского, потом Александрийского, потом нашего Российского, потом Антиохийского, наконец, Иерусалимского, какие патриархи на тех престолах будут» [10, с.45].

При обранні третього московського патріарха Філарета (1619 — 1633), делеговані єпископи так сповістили йому волю Собору: «Святейший Иерусалимский патриарх Феофан и с ним освященный Собор призывают твою святыню на патриаршество Богом спасаемого царствующаго града Москвы и всея Великия России» [10, с.278].

Патріарх Йосиф (1642 — 1652) одне зі своїх повчань назвав «Поучение великаго господина Святейшего Иосифа, Патриарха Московскаго и всея Великия Руссии...». Звідси робимо висновок, що приблизно такий титул носив патріарх [10, с.327].

Всі наступні московські патріархи поступово додавали до першого титулу назви земель, на які поширювалась їх церковна влада. Додавались також й інші додатки. Наприклад, після незаконного приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату (1686) патріарх московський Никон вже титулувався так: «Никон, Божию милостью великий господин и государь, града Москвы и всея Великия и Малыя, и Белья России и всея северные страны и помория и многих государств патриарх» [3, с.71]. Тут під «Малой Россией» (тобто «Малороссия») розумілись, очевидно, сучасні землі України, з її Київською митропо-

лією. Після московської анексії давня Київська митрополія була перейменована на «Юго-Западну епархию».

Патріарх Питирим (1672 — 1673) керував Церквою практично один рік, тому скоріш за все значних змін у його титулуванні не відбулося.

Згідно літописних свідчень дев'яятий патріарх московський Іоаким (1674—1690) мав такий титул: «Великий Господин Святейший Кир Иоаким, Милостию Божией Патриарх Московский и всея России и всех северных стран» [8, с.194].

Останній досинодальний патріарх Адріан (1690—1700) титулувався: «Святейший Кир Ариан, архиепископ Московский и всея России и всех Северных стран Патриарх» [4, с.110].

Додавання до титулу патріарха назв земель, на які поширювалась його духовна влада, було для Московії звичною справою, характеризувало її загарбницький характер і мало таку ж мету і принцип, як і титулування московського державного правителя. Для московської верхівки було надзвичайно важливо засвідчити для «всіх і вся», що влада того чи іншого московського патріарха (чи московського царя) поширюється на ті землі, які містяться у його титулі. «Завдяки» цьому за патріархом чи світським правителем закріплювалось право на інші землі і, водночас, відбувалось певне самоутвердження, закрадалось відчуття гордості і самолюбства, з'являлось і посилювалось бажання завоювати, підкорити, анексувати все нові й нові території, бажання, яке розпалюється навіть в XXI ст. Швидше це гіркий жарт, але якби сучасний патріарх Російської Православної Церкви зберігав усі ці традиції титулування, то, логічно, мав би титулуватись «Кирил, Божьею милостью великий господин Московский, и всех Чеченских, Сирийских и Крымских земель патриарх».

Цікаво, що у титулах московських царів можна простежити як завоюувались і приєднувались до Московії нові землі. Якщо титул перших московських правителів складався з кількох слів, то титули останніх російських імператорів налічував кілька рядків. Для порівняння автор статті наводить титулування кількох московських князів, які керували Московією у різний історичний та політичний період:

Титул князя Василя II Темного (1425—1433): «Великий Князь Московский» або «Господарь земли русской» [1, с. 7].

Титул князя Івана III Васильовича (1462—1505): «Иоанн, Божьей милостью государь и великий князь всея Руси, Владимирский, Московский, Новгородский, Псковский, Тверской, Пермский, Югорский и Болгарский и иных» [5, с. 97].

Титул першого російського імператора Петра I звучав так: «Пресветлейший и державнейший великий государь и великий князь Петр Алек-

сеевич всея Великия и Малыя и Белыя России самодержец: Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, царь Казанский, царь Астраханский и царь Сибирский, государь Псковский, великий князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятцкий, Болгарский и иных, государь и великий князь Новагорода Низовския земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский и всея северныя страны повелитель, и государь Иверския земли, Карталинских и Грузинских царей, и Кабардинские земли, Черкасских и Горских князей и иных многих государств и земель Восточных и Западных и Северных Отчичь и Дедичь и наследник и государь и обладатель [6, с.311].

Найдовший титул був в останнього російського імператора Миколи II: «Божиею поспешествующею милостью Мы (*имярек*), Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский; Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Польский, Царь Сибирский, Царь Херсониса Таврического, Царь Грузинский; Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Литовский, Волынский, Подольский и Финляндский; Князь Эстляндский, Лифляндский, Курляндский и Семигальский, Самогитский, Белостокский, Корельский, Тверской, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных; Государь и Великий князь Новагорода Низовския земли, Черниговский, Рязанский, Полотский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, Витебский, Мстиславский и всея северныя страны повелитель и Государь Иверския, Карталинския и Кабардинския земли и области Арменския; Черкасских и Горских князей и иных наследный Государь и Обладатель; Государь Туркестанский, Наследник Норвежский, Герцог Шлезвиг-Голстинский, Стормарн-ский, Дитмарский и Ольденбургский и прочая, и прочая, и прочая» [9].

Можливо такі самі довгі титули були б і в Московських патріархів, але відверта неприязнь першого російського імператора Петра I до тодішнього московського патріарха Андріана (1690—1700), і бажання першого підпорядкувати собі церковну владу стали причиною скасування в Росії патріаршества. За зразок була взята Швеція, де духовенство повністю було підпорядковане світській владі. З 1717 р. ставленик імператора, патріарший місцеблюститель Феофан Прокопович, під наглядом російського імператора Петра I таємно готував «Духовний регламент», який передбачав скасування інституту патріаршества. У січні 1721 р. проект був прийнятий. За наказом Петра I його підписали усі архіереї Російської Православної Церкви. На цьому і завершився перший патріарший період.

Очевидно, що сучасний титул Московського Патріарха «Святейший Патріарх Московский и всея Руси» уже довгий час потребує чергової редакції, оскільки російський патріарх історично не може бути патріархом «всея Руси». Справедливо та історично виправдано, щоб титул було змінено на «Святейший Патріарх Московский и всея России», або ж «Святейший Патріарх Московский и всея Московии».

Список використаних джерел

1. Агоштон М. Титул Правителя Московского государства (1474—1533 гг.) // Вестник Волгоградского государственного университета. — Волгоград, 2004. — № 9. — С. 6 — 15.
2. Білінський В. Б. Країна Моксель або Московія : роман дослідження : у 3 кн. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — Т. 2. — С. 156 — 157.
3. Воробьева Н. В. Образ Патриарха Никона в историческом сознании и массовой культуре: Монография. — Saarbruucken : Scientific magazine «Kontsep», 2013. — С. 397.
4. Дмитриевский А. А. Исправление книг при патриархе Никоне и последующих патриархах. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — С. 116.
5. Лакиер А. Б. Русская геральдика. Параграф 66: Надписи вокруг печати. Соответствие их с государевым титулом / худ. Б. А. Лавров. Подготовка текста и послесловие Н. А. Соболевой. — М. : Книга, 1990. — 432 с.
6. Лакиер А. Б. История титула государей России // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1847. — Т. LVI. — № 10. — С. 108.
7. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. — М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Т. 6. Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881). Патриаршество в России (1589—1720). Отдел первый. Патриаршество Московское и всея Великия России и Западно-русская митрополия (1589—1654) — С. 29.
8. Полное собрание русских летописей. — М. : Наука, 1968. — Т. 31: Летописцы последней четверти XVII в. Летописец 1619 — 1691 годов. — С. 205.
9. Свод Законов Российской Империи. — СПб., 1912. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 5.

10. Уложеная грамота об учреждении в России патриаршего престола, четырех митрополитов, шести архиепископов и осми епископов; о посвящении, бывшим в России, Константинопольским патриархом Иеремию, перваго российского патриарха Иова, и о поставлении впред патриархов, в Москве, с соизволения царскаго, по избранию всего священнаго российского собора. Писана 1589, в мае // СГГД. — М. : Типография Н. С. Всеволожского, 1819. — Т. 2. — № 59. — С. 95—103.

References

1. Ahošton M. Tytul Pravytelya Moskovskoho hosudarstva (1474 — 1533 hh.) // Vestnyk Volhohradskoho hosudarstvennoho unyversyteta. — Volhohrad, 2004. — № 9. — S. 6 — 15.

2. Bilins'kyy V. B. Krayina Moksel' abo Moskovyiya : roman doslidzheniya : u 3 kn. — Ternopil' : Navchal'na knyha — Bohdan, 2015. — Т. 2. — S. 156—157.

3. Vorob'eva N. V. Obraz Patryarkha Nykona v ystorycheskom soznanyu y massovoy kul'ture: Monohrafiya. — Saarbruucken : Scientific magazine «Kontsep», 2013. — S. 397.

4. Dmytryevskyy A. A. Yspravlenye knyh pry patryarkhe Nykone y posleduyushchykh patryarkhakh. — М. : Yazyky slavyanskoy kul'tury, 2004. — S. 116.

5. Lakyer A. B. Russkaya heral'dyka. Parahraf 66: Nadpysy vokruh pečaty. Sootvetstvye ykh s hosudarevym tytulom / khud. B. A. Lavrov. Podgotovka teksta y posleslovye N. A. Sobolevoy. — М. : Knyha, 1990. — 432 s.

6. Lakyer A. B. Ystoryya tytula hosudarey Rossyy // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyya. — SPb., 1847. — Т. LVI. — № 10. — S. 108.

7. Makaryy (Bulhakov), mytropolyt Moskovskyy y Kolomenskyy. Ystoryya Russkoy Tserkvy. — М. : Yzd-vo Spaso-Preobrazhenskoho Valaamskoho monastyrya, 1996. — Т. 6. Peryod samostoyatel'nosti Russkoy Tserkvy (1589—1881). Patryarshество v Rossyy (1589—1720). Otdel pervyy. Patryarshество Moskovskoe y vseya Velykyya Rossyy y Zapadnorusskaya mytropolyya (1589—1654) — S. 29.

8. Polnoe sobranie russskykh letopysey. — М. : Nauka, 1968. — Т. 31: Letopys'tsy posledney chetverty XVII v. Letopys'etsy 1619 — 1691 hodov. — S. 205.

9. Svod Zakonov Rossyyskoy Ymperyy. — SPb., 1912. — Т. 1. — Ch. 1. — S. 5.

10. Ulozhenaya hramota ob uchrezhdenyy v Rossyy patryarsheskaho prestola, chetyrekh mytropol'ytov, shesty arkhyepyskopov y osmy epyskopov; o posvyashchenyy, byvshym v Rossyy, Konstantynopol'skym patryarkhom Yeremyeyu, pervaho rossiyskaho patryarkha Yova, y o postavlenyy vpred patryarkhov, v Moskve, s soyzvolenyya tsarskaho, po yzbranyyu vseho svyashchennoho rossiyskaho sobora. Pysana 1589, v mae // S·HHD. — M. : Tipohrafiya N. S. Vsevolozhskoho, 1819. — T. 2. — № 59. — S. 95—103.

Ivan Sidor

Candidate Church History,

Lecturer at the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Moscow hierarch titles in the first period of their patriarchate

The question titles Moscow patriarchal hierarchy in the first period (1589—1700 years.). Also the author conducted a parallel between the titles of the Tsar and Orthodox Primate, focused on unfair and deliberately adding the adjective “n” to the official name of the Russian Orthodox Church — “Russian Orthodox Church”. It is on the political processes that occurred in Muscovy and later the Russian Empire and the Russian state, and a change in church tradition titles of its leaders. Obviously, the current title of Patriarch of Moscow Holiness Patriarch Moscow and All Rus ‘long-standing needs regular edition as Russian Patriarch historically can’t be patriarch of all Rus’. Fair and historically justified, that the title was changed to “Holiness Patriarch Moscow and All Russia”, or «Holiness Patriarch Moscow and All Moskovyy»a.

Keywords: *Russian Orthodox Church king, emperor, patriarch titles, «Russian», Russian.*